

A Jurisprudential Analysis of Formalism in Loss Indemnification Mechanisms within Mudarabah Contracts: A Critical Study of its Implications for the Islamic Banking System

Hassan Nejadshir: Level 4 seminary, researcher at Baqir al-Uloom Research Institute, article reviewer, professor at higher levels of seminary, university professor, thesis supervisor Iran (Seminary and Independent Researcher) dnezhadshir@gmail.com

Abstract

This research conducts a structural critique of the legal mechanisms proposed to validate the “agent’s guarantee” in Mudarabah contracts. The central problem is that contemporary jurists often distinguish between the void “guarantee clause” and alternative strategies such as “loss indemnification acts,” “gift of specific shares,” and “collateralized compensation clauses” to protect capital. Utilizing a descriptive-analytical methodology and emphasizing Imam Khomeini’s jurisprudential foundations, this study demonstrates that these distinctions remain purely formalistic and linguistic. In legal substance and economic reality, they lead to the ontological transformation of Mudarabah into usury (Riba). The novelty of this research lies in arguing that the absolute elimination of risk for the capital provider is the essence of Riba; therefore, any condition resulting in a "Zero-Risk" status for the owner—regardless of its legal form—is void due to the "futility of the prohibition of usury" and "contradiction in legislation" (Tanaqud fil-Jal). The findings suggest that Islamic banking must transition from collateral-based models to genuine project-based risk-sharing to maintain its Sharia integrity.

Keywords: Mudarabah, Agent’s Guarantee, Loss Indemnification, Legal Stratagems (Hiyal), Non-Contradiction in Legislation, Islamic Banking.

JEL Classification: ...K12, Z12, G21...

Extended Abstract

1. Introduction and Objective

Mudarabah, the commercial partnership between a capital-owner (rabb al-mal) and a working agent ('amil), occupies a central place in Imami jurisprudence and Islamic civil law as a legitimate, justice-oriented alternative to interest-based lending (riba).

Its *raison d'être* is the sharing of both profit and loss: the owner advances the capital, the agent contributes labour and expertise, the resulting gain is divided by agreement, and a genuine loss of the principal falls, on the well-known (*mashhur*) Imami view, upon the owner, because the agent is in law a trustee (*amin*) who is not liable for losses in the absence of transgression or negligence. Accordingly, the classical jurists treat a guarantee clause (*shart al-daman*), which makes the agent absolutely liable for the principal, as void, or even as voiding the contract, since it contradicts both the trustee status of the agent and the requirements (*muqtada*) of the contract.

In practice, however, capital-owners are reluctant to expose their principal to risk and seek to secure its return. To accommodate this concern while ostensibly respecting the prohibition on the guarantee clause, several contemporary jurists have devised secondary mechanisms presented as legally distinct from the void guarantee: a loss-indemnification clause (*shart al-tadaruk*), framed as an obligation to act (*shart al-fi'l*) rather than a result-stipulation (*shart al-natija*); the gift of a specified share (*hibat al-hissa*) by the agent to the owner; and a transfer-of-loss stipulation imposed after the loss has already settled upon the owner. Each device is defended as a permissible means of protecting the principal that does not amount to the prohibited guarantee. The objective of this study is not to catalogue these opinions but to test their Shariah validity and to draw a clear line between a legitimate juristic solution and a usurious stratagem (*hilat al-riba*). Its central question is whether these widely used devices are substantively different from the void guarantee clause, or whether they are merely verbal and formal re-descriptions that reproduce the very same economic outcome. Relying especially on the jurisprudential foundations of Imam Khomeini, the article argues that the absolute elimination of risk for the capital-owner is itself the essence of *riba*; hence any condition that produces a zero-risk position for the owner, whatever its legal label, is void.

2. Methodology

The research employs a descriptive-analytical method grounded in primary Imami sources. It first describes and reconstructs the positions and proofs of the jurists concerning each proposed device for validating the guarantee, drawing on canonical texts such as al-Ansari's *Makasib* and the glosses on al-'Urwa al-Wuthqa, together with the works of leading contemporary authorities including Imam Khomeini, al-

Khu'i, al-Sadr, Makarim Shirazi and Sayfi Mazandarani. It then moves from description to critique, evaluating these positions against the substantive purpose (ghaya) of the contract and the definitive rationale ('illa) of the prohibition of riba, rather than against their surface linguistic form. Methodologically, the study separates the performative custom ('urf insha'i), which classifies a stipulation by its wording, from the real custom ('urf waqi'i), which judges it by its economic result. While conceding that conjectural maqasid carry no probative authority in Imami usul, the analysis rests on textually attested rationales (maqasid mansusa) and the definitive causes of rulings, as well as the temper of the Lawgiver (madhaq al-shar') in preserving the boundary between covenantal and participatory contracts. The argument is finally subsumed under the theory of the invalidity of legal stratagems (butlan al-hiyal), using Imam Khomeini's principle of the impermissibility of contradiction in legislation (tanaqud fi al-ja'l) as its decisive analytical instrument.

3. Research Findings

The analysis yields several connected findings. First, the agent's guarantee framed as a result-stipulation is void by near-consensus, because it negates the agent's trustee status and conflicts with the essence of the contract; recasting it as an implicit creation (insha' dimni) does not cure this defect. Second, and most importantly, the much-relied-upon distinction between an obligation to act (the indemnification clause) and a result-stipulation (the guarantee) is only a change of expression, not of substance: in both cases the financial burden of the loss ultimately rests on the agent, so the practical result is identical, and the structural difference at the level of legal conception does not remove the corrupt consequence. Third, the gift-of-a-share device is logically strained, since one cannot gift a profit-share that does not yet exist, while the transfer of loss after settlement is, despite its wording, a circumvention of the prohibition that paves the way to a guaranteed, risk-free return.

Fourth, there is a unity of criterion (wahdat al-milak) between the invalidity of usurious stratagems and the invalidity of these formalistic guarantee devices: if the Lawgiver forbade riba on grounds of injustice and exploitation, He cannot be taken to have permitted the very same outcome, namely secured profit and absolute capital-safety without risk, under a different name; to hold otherwise entails a contradiction in legislation and renders the prohibition of riba futile (laghw). On this basis the article advances a risk-ownership balance model: the legitimacy of the

owner's profit is contingent upon his acceptance of systematic risk, so any device, even a valid-looking obligation to act or an independent binding contract, that drives the owner's risk toward zero is substantively a stratagem and transforms the contract into a void one. Riba is therefore defined more broadly than mere excess in a loan: it is the absolute insulation of capital and the severance of profit from productive risk.

4. Conclusion

The study concludes that not only the explicit guarantee clause but also its proposed alternatives are, in substance and purpose, the same void stipulation in altered linguistic dress. Where a stipulation contradicts the requirements of the contract or the Shariah, any device that reproduces that same stipulation, even within another binding contract, is likewise void. For Islamic banking the implication is significant: many participatory instruments currently reduce investment risk to zero through such formal devices, bringing them close to interest-bearing loans. Preserving the Shariah integrity of these contracts therefore requires a transition from a collateral-centred model to a project-centred one, a clear separation of the guarantee of good performance from the guarantee of the principal itself, and the replacement of the agent's disguised guarantee with genuinely independent risk-management tools such as third-party guarantees and insurance. The article recommends that regulators and legislators explicitly invalidate any indemnification obligation that converts a partnership into absolute capital-protection, thereby safeguarding both the productive function of Mudarabah and public confidence in the legitimacy of Islamic financial contracts.

Keywords: Mudarabah, Agent's Guarantee, Loss Indemnification, Legal Stratagems (Hiyal), Non-Contradiction in Legislation, Islamic Banking.

مقاله پژوهشی ۲۰۲۳ - تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۰۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۱۸
مقاله مدت ۴۳ روز جهت اصلاحات نزد نویسندگان بوده است.

واکاوی فقهی صورتی‌گرایی در راهکارهای تدارک خسارت مضاربه؛ مطالعه انتقادی دلالت‌های آن در نظام بانکداری اسلام

حسن نژادشیر سطح ۴ حوزوی، پژوهشگر پژوهشکده باقرالعلوم، ارزیاب مقالات، استاد سطوح عالی حوزه علمیه، استاد دانشگاه، استاد راهنما پایان‌نامه ایران (حوزوی و پژوهشگر آزاد)
dnezhadshir@gmail.com

چکیده

مقدمه و هدف: عقد مضاربه در فقه امامیه و حقوق مدنی، به‌مثابه جایگزینی مشروع و عدالت‌محور برای ربا و حلقه پیوند سرمایه و کار تشریح شده است؛ در این عقد، عامل «امین» است و بنا بر قول مشهور، «شرط ضمان» او باطل یا مبطل شمرده می‌شود. با این حال، شماری از فقیهان معاصر برای صیانت از اصل سرمایه، راهکارهای ثانوی‌ای نظیر «شرط تدارک خسارت»، «هبه حصه معین» و «شرط انتقال خسارت» را به‌عنوان بدیل متمایز از شرط ضمان باطل پیشنهاد کرده‌اند. هدف این پژوهش، سنجش اعتبار شرعی این راهکارها و ترسیم مرز میان «راهکار فقهی مشروع» و «حیله ربا» است؛ بدین معنا که آیا این تمهیدات ماهیتاً از شرط ضمان متمایزند یا صرفاً تغییری صورتی در الفاظ به‌شمار می‌روند.

روش‌شناسی: پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و با اتکا به منابع اصیل فقهی (مانند مکاسب شیخ انصاری، عروه‌الوثقی سید کاظم یزدی، آرای امام خمینی (ره)، نظرات آیت الله خوئی و شهیدصدر) سامان یافته است. پس از توصیف اقوال و ادله فقیهان درباره هر راهکار، مبانی آنها نه بر پایه «صورت‌انمایی» بلکه بر اساس «غایت عقد» و «علت قطعی تحریم ربا» نقد شده و در نهایت، موضوع بر نظریه «بطلان حیل» و قاعده «نفی تناقض در جعل» امام خمینی (ره) تطبیق داده شده است.

یافته‌های تحقیق: تحلیل نشان می‌دهد که تفکیک میان «شرط فعل» (تدارک) و «شرط نتیجه» (ضمان)، صرفاً تغییری در عبارت است؛ زیرا در هر دو حالت، بار مالی خسارت نهایتاً بر دوش عامل می‌افتد و «نتیجه عملی» یکسان است. همچنین «هبه حصه» پیش از تحقق سود با منطق صحت عقود ناسازگار است و «انتقال خسارت» نیز دور زدن ممنوعیت ضمان و هموارکردن مسیر سود قطعی بدون ریسک است. بر این اساس، میان «بطلان حیل ربا» و «بطلان راهکارهای صوری ضمان» وحدت ملاک برقرار است و بر پایه آن، «نظریه توازن ریسک مالکیت» پیشنهاد می‌شود: مشروعیت سود مالک، معلول پذیرش ریسک است و هر راهکاری که ریسک مالک را به صفر برساند، ماهیتاً حیله و باطل است.

نتیجه‌گیری: نه تنها اصل شرط ضمان، بلکه راهکارهای جایگزین آن نیز در ماهیت و غایت، همان شرط ضمان باطل‌اند که تنها در صورت و کلام دگرگون شده‌اند. لازمه این یافته برای بانکداری اسلامی، گذار از الگوی «وثیقه‌محور» به الگوی «پروژه‌محور»، تفکیک «تضمین حسن اجرا» از «تضمین اصل سرمایه» و جایگزینی ضمان پنهان عامل با ابزارهای مستقل مدیریت ریسک (نظیر ضمانت ثالث و بیمه) است.

کلیدواژه‌ها: مضاربه، ضمان عامل، تدارک خسارت، حیل ربا، نفی تناقض در جعل، بانکداری اسلامی.

مقدمه و بیان مسئله

عقد مضاربه به عنوان یکی از مهم‌ترین عقود معین در فقه اسلامی و حقوق مدنی، نقشی کلیدی در چرخه اقتصادی جامعه و پیوند میان سرمایه و کار ایفا می‌کند (محقق حلّی، ۱۴۰۸ق، ج ۲؛ سبحانی، ۱۴۱۶ق). فلسفه تشریح این عقد، ایجاد جایگزینی مشروع برای ربا و ترویج مشارکت عدالت‌محور در سود و زیان است (صدر، ۱۴۲۶ق). با این حال، یکی از چالش‌های همیشگی در اجرای این عقد، نگرانی مالکان از اتلاف سرمایه و میل آنان به تضمین اصل مال است. مطابق مشهور امامیه، عامل در مضاربه «امین» محسوب می‌شود و درج «شرط ضمان» (مسئولیت مطلق عامل در قبال خسارت) به دلیل تضاد با ماهیت امانی عامل و مقتضای عقد، باطل یا مبطل انگاشته شده است (محقق حلّی، ۱۴۰۸ق، ج ۲؛ خوئی، ۱۴۱۸ق).

ماهیت ربا در این تحقیق، صرفاً در «زیاده در قرض» خلاصه نمی‌شود؛ بلکه از منظری کلان‌تر، ربا عبارت است از «تلاش برای حذف سیستماتیک ریسک از سرمایه و تبدیل رابطه مشارکتی به رابطه داین و مدیون» (صدر، ۱۴۲۶ق؛ مکارم شیرازی، ۱۳۸۰ش). در واقع، ربا یعنی استحقاق سود بدون پذیرش خطر مال؛ و هرگاه در مضاربه با راهکارهای صوری، این خطر از مالک سلب شود، ماهیت عقد منقلب شده و به ربا بازمی‌گردد. ضرورت تحقیق از آن‌جا ناشی می‌شود که در دهه‌های اخیر، فقیهان برای برون‌رفت از این بن‌بست و صیانت از انگیزه سرمایه‌گذاران، راهکارهای ثانوی را تحت عناوین مختلف پیشنهاد داده‌اند که بررسی میزان انطباق آن‌ها با مقاصد شارع الزامی است (حسینی، ۱۳۹۹ش؛ خرازی، ۱۳۸۵ش).

اگرچه در فقه امامیه، «مقاصد» به معنای ظنی آن فاقد حجیت است، اما تحقیق حاضر بر «مقاصد منصوصه» و «علل قطعیة احکام» استوار است. در واقع، این پژوهش با تکیه بر «مذاق شارع» در صیانت از مرز میان عقد عهدی و مشارکتی، نشان می‌دهد که صوری‌گرایی در ضمان، با غرض قطعی شارع از تحریم ربا در تضاد است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۰ش؛ صدر، ۱۴۲۶ق).

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

الف) مبانی نظری: بحث ضمان عامل بر چند مبنای نظری استوار است که چارچوب تحلیل حاضر را می‌سازد. نخست، «امانی بودن یدِ عامل»؛ بدین معنا که عامل بدون تعدی و تفریط ضامن نیست و خسارت بر مالک مستقر

می‌شود (محقق حلی، ۱۴۰۸ق، ج ۲؛ خوئی، ۱۴۱۸ق). دوم، تمایز میان «شرط نتیجه» و «شرط فعل» که شیخ انصاری آن را ذیل «شرط الغایه» در مکاسب طرح کرده و محقق نائینی و فقیهان متأخر آن را بسط داده‌اند؛ این تمایز، کانون استدلالِ قائلان به صحتِ راهکارهای جایگزین است. سوم، نظریه «بطلان حیل ربا» و قاعده اصولی-کلامی «نفی تناقض در جعل» که امام خمینی (ره) بر پایه آن، هر ترخیصی را که حکمتِ تحریم ربا را لغو کند مردود می‌شمارد. چهارم، مبنای «مقاصدی-غایت‌محور» که سود را تنها در صورت پذیرش ریسک مشروع می‌داند و ربا را به «انقطاع رابطه سود از ریسک تولیدی» تعریف می‌کند (صدر، ۱۴۲۶ق؛ مکارم شیرازی، ۱۳۸۰ش). این چهار مبنای معیار سنجش «صوری بودن یا ماهوی بودن» راهکارهای تصحیح ضمان را فراهم می‌آورند.

ب) پیشینه پژوهش: موضوع ضمان در مضاربه از دیرباز در متون فقهی نظیر «مکاسب» شیخ انصاری مطرح بوده و در دوران معاصر در تعلیقات بر «عروة الوثقی» و آثار بزرگانی چون امام خمینی (ره)، آیت‌الله خوئی و آیت‌الله مکارم شیرازی به تفصیل واکاوی شده است. در لایه مطالعات آکادمیک نیز پژوهش‌هایی به این مسئله پرداخته‌اند که در ادامه، ناظر به مسئله این تحقیق بررسی و تحلیل می‌شوند:

نخست، حسینی (۱۳۹۹ش) در مقاله «چالش تضمین سرمایه در بانکداری اسلامی؛ ملاحظات فقهی، ریشه‌یابی و راه‌حل»، ضمن بررسی راهکارهای جایگزین شرط ضمان (از جمله بیمه تسهیلات)، رویکرد فعلی را با چالش فقهی جدی روبه‌رو دیده و ریشه معضل را در نقص اعتبارسنجی و نظارت دانسته است. وجه تمایز پژوهش حاضر آن است که افزون بر نقد نهادی، به نقد ماهوی خودِ راهکارها و اثبات اتحاد آن‌ها با ربا می‌پردازد.

دوم، خرازی (۱۳۸۵ش) در «پژوهشی در اقسام بانک و احکام آن» (مجله فقه اهل بیت)، صحت «شرط هبه حصه» و «شرط تدارک» را—با قید عدم اخلال به نظام اقتصادی—پذیرفته است. تحقیق حاضر دقیقاً همین مبنا را به چالش می‌کشد و نشان می‌دهد که این راهکارها در نتیجه عملی، به سود تضمین شده می‌انجامند.

سوم، آثاری نظیر «بررسی فقهی و حقوقی شرط ضمان عامل عقد مضاربه» بر جنبه‌های حقوقی-فقهی خود شرط ضمان متمرکزند، اما به تحلیل اقتصادی راهکارهای جایگزین پرداخته‌اند. مبانی نظری موضوع نیز در آثاری چون «نظام المضاربه» سبحانی (۱۴۱۶ق) و «البنک اللاربوی فی الاسلام» صدر (۱۴۲۶ق) بازتاب یافته است.

جمع‌بندی پیشینه: آنچه در مطالعات موجود مغفول مانده، یک «تحلیل ماهوی-اقتصادی» منسجم برای پاسخ به این پرسش مرزی است که آیا راهکارهای فقهی نظیر شرط تدارک و هبه حصه، صرفاً تغییر در صورت و الفاظ

قراردادند یا ماهیتی متمایز دارند. پژوهش حاضر با هدفِ پر کردن همین شکاف تحلیلی و ترسیم مرز میان «راهکار فقهی» و «حیلۀ ربا» به نگارش درآمده است.

اهداف و سوالات تحقیق:

با التفات به این خلاء، پژوهش حاضر نه در پی گزارشی از اقوال، بلکه در مقام «سنجش اعتبار شرعی راهکارهای اصلاحی شرط ضمان» برآمده است تا بتوان مرز شفاف میان «راهکار فقهی مشروع» و «حیلۀ ربا» را ترسیم نمود. مسئله کانونی آن است که آیا راهکارهای رایج فقیهان، نظیر شرط تدارک و هبه حصه، ماهیتاً از شرط ضمان باطل متمایزند یا صرفاً تغییراتی صوری در الفاظ به شمار می‌روند؟

این پرسش بنیادین، ما را به چند لایه تحلیلی مکمل رهنمون می‌سازد: نخست، تحلیل عرفی تمایز «شرط نتیجه» و «شرط فعل» و میزان توفیق آن‌ها در تأمین عدالت معاوضی در مقام عمل؛ و دوم، ارزیابی تأثیر این راهکارها بر انسجام درونی احکام حرمت ربا و فلسفه تشریح عقود مشارکتی. هدف نهایی، بازخوانی انتقادی آرای متأخرین برای سنجش پیامدهای پذیرش این شروط بر ساختار اقتصادی مضاربه و سنجش میزان انطباق آن‌ها با روح شریعت و مقاصد آن است.

روش تحقیق

روش تحقیق در این نوشتار، «توصیفی-تحلیلی» است. بدین صورت که پس از توصیف و تبیین اقوال و ادله فقیهان در باب راهکارهای تصحیح شرط ضمان، با رویکردی تحلیلی به نقد مبانی آن‌ها پرداخته شده و در نهایت با تطبیق موضوع بر نظریه بطلان حیل، نتیجه‌گیری صورت گرفته است.

دیدگاه مشهور (شاهرودی و شهید صدر)	دیدگاه تحقیق حاضر	مؤلفه
رعایت صورت شرعی (شرط فعل بجای شرط نتیجه)	رعایت جوهره عقد و عدم استحاله ماهوی به ربا	ملاک صحت
تمرکز بر ادله لفظی و قواعد انشایی	تمرکز بر مذاق شارع و نفی تناقض در تشریح	حجیت مقاصد

مؤلفه	دیدگاه مشهور (شاهرودی و شهید صدر)	دیدگاه تحقیق حاضر
رویکرد	بررسی تک تک شروط به صورت مجزا	بررسی پیامد مجموع شروط بر کل نظام بانکی

شماری از فقیهان راهکارهایی برای تصحیح این شرط ارائه داده‌اند؛ از جمله این که اگر مفاد شرط، «تدارک خسارت»، «هبه حصه عامل به مالک» یا «انتقال خسارت» باشد، چنین شرطی در عقد مضاربه صحیح خواهد بود. در این نوشته، هر یک از این راهکارها به صورت مجزا بررسی و در نهایت جمع بندی ارائه می شود.

۱. شرط نتیجه

نخستین پرسش این است که مقصود از «شرط نتیجه» چیست؟

۱-۱ دیدگاه فقیهان:

شیخ انصاری در مکاسب این بحث را تحت عنوان شرط الغایه مطرح کرده و مثال می زند که کسی ملکی را به دیگری می فروشد، به شرط آن که بنده خریدار، آزاد باشد. (کتاب المکاسب، ج ۳، ص ۳۴) محقق نائینی در تبیین شرط نتیجه می نویسد: «المراد من الغایات النتائج الحاصله بالعقود و الإیقاعات مثل المملکیه» و این تعریف، پایه تحلیل ماهوی شروط در عقود اسلامی است.

برخی از فقیهان معاصر در تبیین این موضوع چنین بیان کرده اند: «مسئله شرط نتیجه، موضوعی مهم و پیچیده است که بیشتر در میان متأخران و معاصران مطرح شده است. مراد از شرط نتیجه این است که انسان در ضمن عقدی، حصول نتیجه ای را شرط کند که به آن شرط غایت نیز می گویند. برای نمونه، شخصی خانه ای را به بهایی می فروشد و شرط می کند که اگر هر یک از چک ها در سر رسید وصول نشود، معامله منفسخ گردد؛ نه این که لزوماً حق فسخ داشته باشد، بلکه معامله بدون نیاز به اقدامی دیگر، خود به خود منفسخ شود. یا مثلاً کسی خانه ای را می خرد، با این شرط که اثاث منزل نیز متعلق به خریدار باشد. در این جا نیز شرط نمی کند که اثاث را بعداً به او بفروشد؛ بلکه می گوید پس از خرید منزل، اثاث نیز [به تبع آن] در ملک او وارد شده باشد. در این مثال ها، نتیجه ای را بدون انشای عقدی مستقل، شرط می کنند.

دربارهٔ صحت شرط نتیجه میان فقیهان اختلاف نظر وجود دارد که آیا این شرط به‌طور مطلق صحیح است، یا باطل، و یا باید قائل به تفصیل شد.

حق آن است که در این میان قائل به تفصیل شویم؛ چراکه شرط نتیجه بر سه قسم قابل تقسیم است:

قسم اول: مواردی که میان عقلا و عرف متشرعه رواج دارد. شرط نتیجه در این قسم فاقد اشکال است؛ زیرا حقیقت این نوع شرط، نوعی انشای ضمنی به‌شمار می‌آید. انشای ملکیت در عرف عقلا به هر صورتی که محقق شود جایز است، حتی اگر در قالب شرط نتیجه و در ضمن عقد دیگری ابراز گردد.

قسم دوم: مواردی که تحقق آن‌ها نیازمند صیغه و تشریفات خاص است و نمی‌توان آن‌ها را در قالب شرط نتیجه منعقد نمود. برای نمونه، اشتراط زوجیت با گفتن «خانه را به تو فروختم به شرط آن‌که دخترت همسر من باشد»، صحیح نیست؛ زیرا عقد نکاح در میان عقلا و متشرعه، نیازمند صیغهٔ خاص و تشریفات شرعی مستقل است.

قسم سوم: موارد مشکوکی که تردید وجود دارد از قسم اول محسوب می‌شوند یا از قسم دوم. برای مثال، فروش کالایی به شرط آن‌که زمین خریدار، وقف مسجد باشد (نه به شرط این‌که او زمین را وقف کند). در این فرض، این پرسش مطرح می‌شود که آیا تحقق ماهیت حقوقی «وقف» یا «عتق» (آزادسازی بنده) نیازمند صیغه و تشریفات مستقل است یا خیر؟ در مقام پاسخ، باید به اصل عملی و شمول عموم «المؤمنون عند شروطهم» مراجعه کرد. حق آن است که این قاعده شامل چنین مواردی نمی‌شود؛ زیرا دلیل مذکور تخصیص خورده و مراد از آن، شروطی است که تحقق آن‌ها نیازمند صیغهٔ مستقل نیست.

حال سؤال این است که آیا عاملِ امین، در قالب شرط نتیجه می‌تواند ضامن خسارت باشد؟ بعید نیست که این شرط صحیح و از قسم اول باشد؛ یعنی جایی که به انشای مستقلی نیاز نداریم. با این حال، اشکال دیگری بر آن وارد است: این‌که چنین شرطی خلاف مقتضای عقد است؛ زیرا عامل که امین محسوب می‌شود و تعدی و تفریط نکرده، نمی‌تواند ضامن باشد؛ خواه از طریق شرط نتیجه باشد و خواه از طریق دیگری. چنین شرطی با ماهیت عقد مضاربه و امین‌بودن عامل در تضاد است.» (درس خارج آیت‌الله مکارم شیرازی، ۱۳۹۴/۱۰/۱۲)

همچنین در منبعی دیگر چنین آمده است: «اگر مالک بر عامل شرط کند که همان‌گونه که در سود شریک است، در خسارت احتمالی مضاربه نیز شریک باشد و مقصود مالک نیز شرط نتیجه باشد (به این معنا که ذمهٔ عامل از ابتدای بروز خسارت مشغول گردد، همان‌گونه که سود از لحظهٔ پیدایش در ملک عامل قرار می‌گیرد)، چنین شرطی فاسد است؛ زیرا مخالف سنت است، نه لزوماً مخالف مقتضای عقد مضاربه. البته فساد شرط، موجب

بطلان اصل عقد نمی‌شود؛ بلکه عقد مضاربه به قوت خود باقی است و تنها شرط مذکور بی‌اثر خواهد بود.»
(سیفی مازندرانی، صص ۱۵۲-۱۵۱)

۲-۱ نتیجه‌گیری: همان‌طور که از تعاریف فوق پیداست، معنای شرط نتیجه در این بحث آن است که ذمه‌عامل از لحظه وقوع خسارت، به‌طور خودکار مشغول گردد؛ به‌سان سود که از ابتدای ظهور، میان عامل و مالک مشترک است. با این حال، فقیهانی که با اصل «ضمان عامل» مخالف‌اند، این راهکار را نیز نپذیرفته و ضمان را در قالب شرط نتیجه، باطل تلقی کرده‌اند.

۲. شرط تدارک خسارت

همان‌گونه که از عنوان این شرط برمی‌آید، در این فرض، خسارت [در مقام ثبوت] بر عهده مالک است، اما به‌واسطه شرطی که در عقد گنجانده شده، عامل متعهد می‌شود که آن خسارت را جبران (تدارک) کند.

۱-۲ دیدگاه فقیهان

برخی از فقیهان در باب «شرط تدارک خسارت» چنین آورده‌اند: «نظر اقوی، قائل شدن به تفصیل است؛ بدین معنا که میان شرط ضمان (که در آن خسارت مستقیماً بر عهده عامل است و باطل تلقی می‌شود) و میان شرط تدارک خارجی تفاوت وجود دارد. تدارک خسارت و تلف توسط عامل - نه به نحو ضمان - امری جایز است که مانعی برای اشتراط آن وجود ندارد و وفا به آن نیز واجب است.» (خوئی، ج ۳۱، ص ۳۵)

گروهی دیگر نیز در مقام نقد «شرط نتیجه» و ارائه راهکار جایگزین، چنین تبیین کرده‌اند: «می‌توان از شرط نتیجه به شرط فعل عدول کرد؛ به این صورت که مالک به عامل بگوید: با تو مضاربه می‌کنم به شرط آن که مالی را به اندازه قیمت مال تلف شده به من بپردازی و عامل نیز بپذیرد. در این صورت، اشکال ضمان رفع می‌شود.» (سبحانی، ص ۱۳۴)

در همین راستا، در حاشیه بر «عروه الوثقی» آمده است: «اگر شرط به صورت شرط فعل باشد (مانند جبران خسارت)، صحیح است؛ اما اگر به صورت شرط ضمان باشد، محل اشکال است.» (شیرازی، ج ۵، ص ۱۶۴)

همچنین برخی دیگر از فقیهان بر این باورند: «اگر [جبران] به صورت شرط فعل باشد، صحیح است؛ بدین معنا که ضرر حاصل از تلف مال مضاربه و جبران خسارت بر عهده عامل باشد. این تعهد در واقع به معنای التزام عامل به فعل تدارک است و ماهیت آن با ضمانی که از نظر شرع محکوم و باطل است، تفاوت دارد.» (سیفی مازندرانی، ص ۱۷۰) نویسنده منبع مذکور، پس از تبیین «شرط تدارک خسارت»، به تفاوت ظریف میان این شرط و «شرط نتیجه» پرداخته و ضمن باطل دانستن شرط نتیجه، شرط تدارک را راهکاری صحیح و ارجمند قلمداد کرده است: «فرق میان این دو شرط روشن است؛ چراکه جبران و تدارک خسارت توسط عامل، فرع بر این است که ابتدا ضرر بر عهده مالک مستقر شود و سپس عامل در صدد جبران آن برآید. چنین شرطی نه تنها اشکال ندارد، بلکه اگر به نیت قضای حاجت مؤمنی باشد، مستحب نیز خواهد بود. بنابراین وفا به این شرط بر عامل لازم است؛ چراکه مصداق لزوم عمل به عموم شروط در ضمن عقد لازم است. حتی اگر این شرط در ضمن عقد جایزی [مانند مضاربه] باشد، تا زمانی که عقد فسخ نشده، صحیح و نافذ است. البته در صورت فسخ عقد از سوی طرفین، موضوع ضمان منتفی می‌گردد.» (همان، ص ۱۷۱)

در نهایت، برخی فقیهان بر جنبه عرفی این تمایز تأکید کرده و گفته‌اند: «تفاوت میان شرط ضمان و شرط تدارک در باب معاملات - که اموری انشایی هستند - تفاوتی عرفی است. عرف، صلح و بیع را یکی نمی‌داند، هر چند که از لحاظ نتیجه یکسان باشند.» (شاهرودی، ص ۲۳۷)

۲-۲ تحلیل و نتیجه‌گیری

با توجه به تبیین‌های فوق، اعتبار این راهکار در آن است که خسارت در مرتبه نخست بر عهده مالک باقی می‌ماند و تنها به واسطه شرط فعل، عامل موظف به تدارک آن می‌شود. بدین ترتیب، شائبه «ضمان عامل امین» که خلاف شرع تلقی می‌شود، مرتفع می‌گردد. با این حال، پرسشی کلیدی باقی است: با توجه به این که در هر دو حالت (شرط نتیجه و شرط تدارک)، نهایتاً عامل است که بار مالی خسارت را به دوش می‌کشد، این تمایز ماهوی در مقام عمل چه تأثیر شگرفی بر حقوق طرفین و عدالت معاوضی خواهد داشت؟

۳. شرطیت هبه حصه معین از سوی عامل

مقصود از این شرط آن است که عامل، بخشی از سهم خود را [به مالک] هبه کند.

۱-۳ دیدگاه فقیهان

در این باره چنین نگاشته‌اند: «اگر شرط شود در صورت سودآور نبودن معامله، عامل باید حصه معینی از مال خود را به مالک هبه کند، چنین شرطی جایز است و هیچ اشکالی ندارد. در این مورد، شائبه ربا نیز وجود ندارد؛ زیرا مال مضاربه، قرض نیست تا شرط سود در آن ربا تلقی شود.» (پژوهشی در اقسام بانک و احکام آن (۳)، ج ۴۵، ص ۳۲)

شایان ذکر است که هبه کردن «حصه» (سهم از سود) پیش از تحقق سود، از منظر منطق حقوقی چندان معقول به نظر نمی‌رسد؛ چراکه هنوز سودی حاصل نشده است تا متعلق هبه قرار گیرد؛ مگر آن که مقصود ایشان، تعهد به هبه مقداری معادل آن باشد.

ایشان در ادامه اینطور گفته میشود: «همچنین اگر صاحب مال شرط کند که عامل در صورت تأخیر در تصفیه حساب و بازگرداندن اصل سرمایه، درصد معینی را بپردازد، چنین شرطی اشکال ندارد؛ زیرا این شرط در برابر قرض نیست، بلکه در برابر تأخیر در تحویل سرمایه به مالک آن است. البته شرط تدارک و جبران یا شرط هبه سود، تنها در صورتی صحیح است که مخل به نظام اقتصادی جامعه نباشد؛ در غیر این صورت، چنین شرط‌هایی جایز نخواهند بود. مطلب دیگر آن که، حتی اگر دلالت صحیحه محمد بن قیس بر بطلان شرط جبران زیان پذیرفته شود، این حکم به عقد مضاربه و شرط ضمان بر عامل اختصاص دارد و شامل شخص ثالث نمی‌شود. نفوذ شرط ضمان بر ثالث، منافاتی با عقد مضاربه ندارد؛ زیرا این، شرط جبران زیان است، نه شرط عدم عروض ابتدایی زیان بر اصل سرمایه. روشن‌تر از این، موردی است که اصلاً شرطی در میان نباشد و عامل، خود داوطلبانه خسارت را ضمانت کند.» (همان، صص ۳۳-۳۲)

در این میان، برخی از فقیهان با دیدگاهی سخت‌گیرانه‌تر، تنها شرط جبران در ضمن «عقد لازم» را پذیرفته‌اند: «اگر شرط شود که جبران خسارت بر عهده عامل است و او باید مثلاً از سهم خود بپردازد، این شرط در زمره شروط صحیح است؛ مشروط بر آن‌که در ضمن عقد لازمی گنجانده شود. اما اگر در ضمن عقد جایزی مانند مضاربه باشد، صحیح نخواهد بود.» (اصفهانی، ج ۵، ص ۱۶۳)

۴. شرطیت انتقال خسارت به عامل

معنای این شرط آن است که مالک، پس از استقرار خسارت بر عهده خویش، شرط می‌کند که عامل آن خسارت را تحمل و جبران کند. تفاوت این حالت با «شرط تدارک» در آن است که در تدارک، خسارت از ابتدا بر عهده مالک است و عامل تنها متعهد به جبران خارجی می‌شود، اما در این جا سخن از انتقال خود خسارت است.

۱-۴ دیدگاه فقیهان

در این باره چنین تبیین شده است: «مالک پس از آن‌که خسارت بر او وارد شد، شرط جبران و تحمل آن را بر عامل می‌گذارد. این شرط نیز از نوع شرط فعل است، نه شرط نتیجه. بدین معنا که پس از ورود کامل خسارت به مالک، عامل می‌پذیرد که بخشی از آن را بر عهده بگیرد. چنین شرطی نه تنها اشکالی ندارد، بلکه تأکیدی بر مقتضای عقد مضاربه است و با سنت یا اطلاق عقد مخالفت ندارد.» (سیفی مازندرانی، ص ۱۵۲)

ایشان می‌افزایند: «مالک پس از آن‌که خسارت را بر ذمه خود مستقر دانست، شرط انتقال بخشی از آن را به ذمه عامل می‌کند؛ این تعبیر، تأکیدی بر مقتضای مضاربه و مدلول نصوص آن است.» (همان)

۲-۴ نقد و تحلیل

این تعبیر تأمل برانگیز می‌نماید؛ زیرا اگر مالک ابتدا خسارت را بپذیرد و بلافاصله با عامل شرط کند که او بار آن را به دوش بکشد، چگونه می‌توان پذیرفت که «شرط ضمان» (که خلاف مقتضای عقد یا دست‌کم خلاف مشهور است) تنها با تغییر در الفاظ و بازی با کلمات، به «تأکیدی بر مقتضای عقد» بدل شود؟ در واقع، اگر راه «شرط نتیجه» یا «شرط جبران» به این سادگی گشوده شود، عملاً مسیر برای «ربا» هموار خواهد شد؛ چراکه افراد می‌توانند با پوشش مضاربه، سرمایه خود را به شرط سود قطعی و بدون ریسک در اختیار دیگری بگذارند. در چنین حالتی، میان عقد مضاربه و ربا از نظر نتیجه عملی هیچ تفاوتی باقی نمی‌ماند و این امر با مقاصد شارع و فلسفه تحریم ربا سازگاری ندارد.

حال که بحث فلسفه تحریم مطرح شد، لازم است علل تحریم ربا بیان شود.

واکاوی علل تحریم ربا در پرتو روایات:

انگاره «فساد اموال» و «اکل مال به باطل»

بنیادین‌ترین علتی که در نصوص روایی برای تحریم ربا اقامه شده، ماهیت آن به مثابه «اکل مال به باطل» است. از منظر شارع، هرگونه مبادله‌ای که فاقد توازن عادلانه میان «عوض» و «معوض» باشد، منجر به «فساد اموال» می‌گردد.

الف) تحلیل دلالتی روایت امام رضا (ع): در روایت معتبر محمد بن سنان، امام رضا (ع) در تبیین علت تحریم می‌فرمایند:

«وَعِلَّةُ تَحْرِيمِ الرِّبَا... لِمَا فِيهِ مِنْ فَسَادِ الْأَمْوَالِ؛ لِأَنَّ الْإِنْسَانَ إِذَا اشْتَرَى الدَّرْهَمَ بِالدَّرْهَمَيْنِ، كَانَ تَمَنُّ الدَّرْهَمِ دَرْهَمًا وَ تَمَنُّ الْأَخْرِ بَاطِلًا...» (وسائل‌الشیعه، ج ۱۸، ص ۱۲۱).

کلیدواژه «ثمن باطل» در این روایت، ناظر بر این حقیقت است که در قبال درهم اضافه، هیچ ارزش مبادله‌ای یا ریسکی پذیرفته نشده است.

ب) خوانش استراتژیک (تطبیق با مسئله تحقیق):

بر اساس تفسیر برخی فقیهان «اکل مال به باطل» به معنای درآمدهای بی‌جهت و فاقد توجیه منطقی و عقلی است. ایشان این اصل را قاعده‌ای حاکم بر تمامی ابواب معاملات می‌دانند. (الربا و البنك الاسلامی، ص ۳۴)

استنتاج نویسنده: اگر مبنای تحریم ربا، جلوگیری از «درآمد بدون دلیل منطقی» باشد، می‌توان نتیجه گرفت که: ۱. در عقد مضاربه، سود مالک تنها در صورتی «حق» (در برابر باطل) است که در معرض ریسک و خطر اتلاف قرار داشته باشد.

۲. هرگاه مالک با تمسک به راهکارهای صوری (مانند شرط تدارک خسارت)، ریسک را از خود سلب و بر ذمه عامل مستقر کند، سود حاصله مصداق دقیق «ثمن باطل» و «اکل مال به باطل» خواهد بود. در واقع، ضمان عامل، همان «درهم زائدی» است که امام (ع) آن را مایه فساد مال برشمردند؛ چراکه در برابر این ضمانت، هیچ عوض مشروعی به عامل پرداخت نشده است.

ج) ربا به مثابه عامل رکود اقتصادی و انفعال تجاری

یکی دیگر از فلسفه‌های بنیادین تحریم ربا، پیشگیری از زوال انگیزه‌های تولیدی و ترویج «مفت‌خواری ساختارمند» در جامعه است. ربا با ایجاد مسیری «کم‌هزینه و بی‌ریسک» برای انباشت سرمایه، نیروهای مولد را از تجارت‌های پرزحمت اما سودمند حلال، به سمت معاملات عقیم و مخرب ربوی سوق می‌دهد.

۱. تحلیل دلالتی روایت هشام بن حکم: در روایت صحیح هشام بن حکم از امام صادق (ع) آمده است:

«لَوْ كَانَ الرَّبُّ حَلَالًا لَتَرَكَ النَّاسُ التِّجَارَاتِ وَ مَا يَحْتَاجُونَ إِلَيْهِ... لِيَتَفَرَّ النَّاسُ مِنَ الْحَرَامِ إِلَى الْحَلَالِ وَ إِلَى التِّجَارَاتِ...» (من لا يحضره الفقيه، ج ۳، ص ۳۶۵).

منطق حاکم بر این نص، بر «اولویت ارزش آفرینی تجاری» استوار است. شارع با تحریم سود تضمین شده (ربا)، بر آن است تا سرمایه را در مجرای طبیعی خود یعنی «بیع و شرا» (خرید و فروش) قرار دهد؛ جایی که سود، محصول کار و خطرپذیری است.

۲. نقد صورتی‌گری؛ از «اسلامیزه کردن ربا» تا «استحاله مضاربه»:

بر اساس تحلیل آیت مکارم شیرازی، رباخوار به مثابه انگلی است که بدون تولید ارزش، از توان اقتصادی دیگران تغذیه می‌کند. چالش اساسی زمانی بروز می‌کند که برخی افراد با تمسک به «قالب‌های انشایی شریعت»، همان جوهره ربا را در جبهه عقود اسلامی بازتولید می‌کنند. این پدیده که می‌توان آن را «اسلامیزه کردن عمل حرام» نامید، با حفظ صورت عقد و تغییر واقعیت اقتصادی آن محقق می‌شود.

چگونه می‌توان پذیرفت که شارع، ربا را به سبب «نفی تلاش و ریسک» تحریم کند، اما مضاربه‌ای را که در آن تمامی خطرها از مالک سلب و بر عهده‌ی عامل نهاده شده ولو با راهکارهایی خارج از عقد مضاربه، امضا نماید؟

نتیجه‌گیری تحلیلی: این صورتی‌گرایی نه تنها مخل نظام اقتصادی است، بلکه منجر به لغویت حکمت تحریم ربا می‌شود. بر این مبنا، هرگونه شرطی و یا راهکاری که ریسک سرمایه را به صفر برساند، به جهت اتحاد ماهوی با ربا، باطل و بی اعتبار است.

۵. تحلیل و نتیجه‌گیری کلی

پس از بررسی تفصیلی «شرط ضمان» و راهکارهای جایگزین پیشنهادی فقیهان، روشن شد که این تمهیدات—

«شرط تدارک خسارت»، «هبه حصه معین» و «انتقال خسارت»—در درون‌مایه و غایت، همان «شرط ضمان»

هستند که تنها در صورت و کلام دگرگون شده‌اند. عقد مضاربه تدبیر شارع برای رهایی از ریاست؛ از این رو

مالک مکلف به پذیرش خطر است و اگر با تمسک به عناوین ثانوی، ضرر را بر ذمه عامل مستقر کند، تفاوت

ماهوی این قرارداد با ربا منتفی می‌گردد. بر این اساس، نه تنها اصل شرط ضمان، بلکه راهکارهای جایگزین نیز

مخدوش‌اند؛ زیرا گشودن این مسیر، راه را برای دریافت سود تضمین شده در برابر پول هموار می‌کند و به وهن احکام الهی و لغویت تحریم ربا می‌انجامد.

با همین منطق می‌توان «حیل ربا» را نیز فاقد اعتبار دانست؛ چراکه در ماهیت، همان ربا هستند. امام خمینی (ره) در بطلان حیل ربا می‌فرماید: «پرواضح است؛ اگر گفته شود گرفتن افزوده در ربا ستم است... سپس بگوید باکی نیست اگر شراب را در کپسول جای دهند و بخورند (با اینکه همان مفسده را در پی دارد)، چنین چیزی تناقض در گفتار و تهافت در حکم به‌شمار می‌آید» (امام خمینی، ج ۲، ص ۵۵۳). ایشان تصریح می‌کنند که چنین ترخیصی مستلزم «تناقض در جعل و لغویت تحریم ربا» است و روایات متضمن راه‌گریز، مشمول «ما خالف قول ربنا لم نقله» اند (همان، صص ۵۴۵ و ۵۵۴).

بنابراین به‌عنوان یک قاعده کلی می‌توان گفت: هرگاه شرطی مخالف مقتضای عقد یا مخالف شرع باشد، هر راهکاری که در پی بازتولید همان شرط—ولو در ضمن عقد لازم دیگر—باشد، باطل و بی‌اعتبار است. شگفت آنکه در مسئله مورد بحث، به این ملاک روشن‌تر توجه شده است. والله اعلم.

یافته‌های پژوهشی

در پرتو واکاوی استدلالی راهکارهای پیشنهادی فقیهان جهت تصحیح شرط ضمان در عقد مضاربه، نتایج تفصیلی این پژوهش در محورهای زیر تلخیص و تبیین می‌گردد:

۱. بطلان ذاتی «شرط نتیجه» در استقرار ضمان بر عامل

تحقیق نشان داد که شرط ضمان در قالب «شرط نتیجه» به دلیل تعارض بنیادین با ماهیت امانی عامل (امین بودن) و مقتضای ذات عقد مضاربه، از منظر قریب به اتفاق فقیهان باطل است. یافته‌های پژوهش تأکید می‌کند که حتی اگر شرط نتیجه را از سنخ «انشای ضمنی» بدانیم، باز هم به دلیل آنکه هدف آن نفی ریسک از مالک و انتقال قهری خسارت به ذمه عامل است، با سنت و قواعد امره باب مضاربه در تضاد بوده و نافذ نخواهد بود.

۲. عدم کفایت تفکیک لفظی میان «شرط فعل» و «شرط نتیجه»

یکی از یافته‌های کلیدی این نوشتار، نقد تمایز عرفی میان «شرط تدارک خسارت» (شرط فعل) و «شرط ضمان» (شرط نتیجه) است. اگرچه بسیاری از فقیهان (مانند مرحوم آیت‌الله خوئی) تدارک خارجی خسارت توسط عامل را به دلیل وقوع در قالب «تعهد به فعل» صحیح دانسته‌اند، اما این تحقیق اثبات می‌کند که این تفکیک صرفاً

یک «تغییرِ صوری در مقامِ بیان» است. در واقع، از آن جا که در هر دو حالت، بارِ مالیِ خسارت نهایتاً بر دوشِ عاملِ سنگینی می‌کند، «نتیجهٔ عملی» هر دو شرط یکسان بوده و تفاوتِ ساختاری در مقامِ ثبوت، تأثیری در نفیِ تالیِ فاسدِ این شروط ندارد.

۳. چالشِ منطقی در راهکارِ «هبهٔ حصه» و «انتقالِ خسارت»

تحلیلِ پژوهش بر روی راهکارهایی نظیر «هبهٔ حصهٔ معینه» یا «انتقالِ خسارت پس از استقرار بر مالک» نشان‌دهندهٔ نوعی «تسامحِ حقوقی» است. یافته‌ها حاکی از آن است که هبه کردنِ سهمی که هنوز موجود نشده (عدم وجودِ متعلقِ هبه در زمانِ عقد) با منطبقِ کلیِ صحتِ عقودِ ناسازگار است. همچنین، «انتقالِ خسارت» پس از وقوع، اگرچه در لفظ تأکیدی بر مقتضای عقد جلوه داده شده، اما در حقیقت دور زدنِ ممنوعیتِ ضمان و هموار کردنِ مسیر برای تضمینِ سودِ قطعی است که با روحِ مضاربه در تعارض است.

۴. وحدتِ ملاک میان «بطلانِ حییلِ ربا» و «بطلانِ راهکارهای صوریِ ضمان»

مهم‌ترین نتیجهٔ این تحقیق، اثباتِ پیوندِ وثیق میان «حرمتِ ربا» و «بطلانِ راهکارهای تصحیحِ ضمان» است. با استناد به مبنای امام خمینی (ره) مبنی بر «نفیِ تناقض در جعل»، یافته‌های تحقیق تصریح می‌کند که اگر شارع ربا را به دلیل «ظلم» و «استثمار» حرام کرده است، نمی‌توان پذیرفت که همان نتیجهٔ ربا (سودِ تضمین‌شده و امنیتِ مطلقِ سرمایه بدون پذیرشِ خطر) را با تغییرِ نام و عنوان (در قالب شرطِ تدارک یا هبه) حلالِ شمرده باشد. این «تفاوت در حکم» نشان‌دهندهٔ بطلانِ تمامی راهکارهایی است که روحاً با ربا متحد هستند.

۵. ضرورتِ بازگشت به «اصالتِ معنا بر لفظ»

در استنباطِ فقهیِ تحقیق به این نتیجهٔ راهبردی دست یافت که در عقودِ مشارکتی نظیر مضاربه، باید «عدالتِ معاوضی» و «توزیعِ عادلانهٔ ریسک» به عنوان ملاکِ صحتِ شروط در نظر گرفته شود. هرگونه راهکاری که منجر به «امنیتِ مطلقِ مالک» و «تضررِ مطلقِ عامل» شود، به دلیل مخالفت با مقاصدِ شارع و لغویتِ تحریمِ ربا، فاقدِ مشروعیت است؛ حتی اگر در ظاهر، تمامی تشریفاتِ فقهیِ شرطِ فعل یا عقدِ لازمِ خارج را رعایت کرده باشد.

۶. وهنِ احکامِ الهی در پیِ پذیرشِ حییلِ فقهی

در نهایت، پژوهش نشان داد که گشودنِ مسیر برای ضمانِ عامل از طریق راهکارهای صوری، موجب «وهنِ احکامِ الهی» در نظر عرف شده و فلسفهٔ وجودیِ عقودِ نظیر مضاربه را به کلی از بین می‌برد. این امر نه تنها

راه رباخواری را ذیل عناوین شرعی باز می‌کند، بلکه اعتماد عمومی به نظام حقوقی اسلام را نیز مخدوش می‌سازد.

۷. تدوین مدل نظری: «توازن ریسک-مالکیت»

برخلاف رویکردهای کلاسیک که صحت شرط را در قالب‌های انشایی (فعل یا نتیجه) جست‌وجو می‌کنند، این تحقیق "نظریه توازن ریسک-مالکیت" را پیشنهاد می‌دهد. طبق این مدل، مشروعیت سود در مضاربه، معلول پذیرش ریسک سیستماتیک توسط مالک است. هرگاه راهکاری (ولو در قالب شرط فعل یا هبه) این توازن را به گونه‌ای برهم زند که ریسک مالک به صفر متمایل شود، آن راهکار از نظر ماهوی حیله تلقی شده و منجر به استحاله عقد به عقد باطل می‌گردد.

در واقع ماهیت ربا در این پژوهش، فراتر از زیاده در قرض، به مثابه "انقطاع رابطه سود از ریسک تولیدی" تعریف می‌شود. در واقع، ربا یعنی ایمن‌سازی مطلق سرمایه در فرآیند مبادله. لذا هر راهکاری در مضاربه که به دنبال ایجاد امنیت مطلق برای سرمایه باشد، با جوهره تحریم ربا در تضاد است؛ چراکه در فلسفه فقهی امام خمینی (ره)، شارع نمی‌تواند همزمان ربا را جنگ با خدا بداند و در عین حال، مسیری (مانند شرط تدارک) را امضا کند که دقیقاً همان کارکرد ربا (سود بدون ریسک) را داشته باشد.

معیار تمایز	راهکار صوری (باطل/حیله)	راهکار مشروع (مدیریت ریسک)
هدف شرط	حذف مطلق ریسک سرمایه از ذمه مالک	پوشش خسارات ناشی از تقصیر یا تعدی عامل
ماهیت حقوقی	انتقال برآیند زیان به عامل	استفاده از نهاد مستقل (بیمه یا ضامن ثالث)
رابطه با ربا	اتحاد ماهوی (سود تضمینی در برابر پول)	انفکاک ماهوی (سود متغیر در برابر مشارکت)

معیار تمایز	راهکار صوری (باطل/حیله)	راهکار مشروع (مدیریت ریسک)
مبنای اعتبار	اصالت لفظ (صحت ظاهری شرط فعل)	اصالت معنا (عدالت معاوضی و مذاق شریعت)

نوآوری‌های تحقیق

۱. نقد ساختاری «صوری‌گرایی» در راهکارهای فقهی

بسیاری از پژوهش‌های پیشین، صرفاً به تبیین و دسته‌بندی اقوال فقها در مورد تفاوت «شرط نتیجه» و «شرط فعل» بسنده کرده‌اند. نوآوری اصلی این تحقیق، عبور از لایه الفاظ و اثبات این مدعاست که تفاوت‌های ادعایی میان این دو شرط، صرفاً «تفاوت در عبارت» (تغییر صورت) است و نه «تفاوت در ماهیت». این نوشتار با نگاهی کل‌نگر، وحدت ماهیتی این راهکارها با «شرط ضمان باطل» را تبیین می‌کند.

۲. برقراری پیوند سیستماتیک میان «ضمان عامل» و «حیل ربا»

روایت صحیحہ محمد بن قیس

«مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ عَنْ عَلِيِّ بْنِ إِبرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ ابْنِ أَبِي نَجْرَانَ عَنْ عَاصِمِ بْنِ حُمَيْدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ قَيْسٍ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ وَ فِي حَدِيثٍ أَنَّ عَلِيًّا وَ قَالَ: مَنْ ضَمَّنَ تَاجِرًا فَلَيْسَ لَهُ إِلَّا رَأْسُ مَالِهِ وَ لَيْسَ لَهُ مِنَ الرِّبْحِ شَيْءٌ.» «وسائل الشيعه»، ج ۱۹، ص ۲۲، کتاب المضاربه، باب ۴، حدیث ۱»

«راوی می‌گوید: امام باقر؛ می‌فرمایند که امیرمؤمنان علی؛ فرمودند: هرکس با مالی تجارت کند و شرط نماید که نصف سود برای او باشد، ضامن نخواهد بود. آن حضرت فرمودند: هرکس پول را به تاجری بدهد و شرط کند که خسارت به گردن او باشد، تنها اصل مال را می‌تواند بگیرد و اگر سودی حاصل شد، چیزی به او نمی‌رسد.» این روایت اطلاق دارد و شامل ضامن شدن تاجر در عقد مضاربه و خارج از عقد مضاربه بوده و اقوال فقهایی که قائل به ضمان تاجر در خارج عقد مضاربه یا جبران معادل آن شده‌اند را فرا می‌گیرد.

۳. کاربری متدولوژی نقد «تناقض در جعل»

این تحقیق با بازخوانی متفاوت آرای امام خمینی (ره) در باب حیل ربا، یک ابزار تحلیلی نیرومند به نام «نفی تناقض در تشریح» را برای ابطال راهکارهای صوری در مضاربه به کار گرفته است. نوآوری در اینجا،

استفاده از یک مبنای کلامی-اصولی (عدم لغویت حکم شارع) برای پاسخ به یک چالش مستحدثه در بانکداری و عقود مشارکتی است.

۴. رویکرد «غایت‌محور»

به عقد مضاربه در حالی که نگاه‌های سنتی بر صحت ظاهری شروط تمرکز دارند، این پژوهش با رویکردی غایت‌محور (مقاصدالشریعه)، «توزیع ریسک» را به عنوان جوهره تفکیک‌ناپذیر مضاربه معرفی می‌کند. نوآوری تحقیق در این است که اثبات می‌کند هرگونه شرطی که «ریسک» را از مالک سلب و بر عامل مستقر کند، با غرض نهایی شارع در تحریم ربا در تضاد است و لذا از حیث درون‌مایه باطل است.

۵. نقد عرفی بر تمایز میان «تدارک خسارت» و «انتقال ذمه»

این پژوهش با تحلیل عرفی-اقتصادی نشان می‌دهد که از منظر «عدالت معاوضی»، تفاوتی میان این که خسارت از ابتدا بر ذمه عامل باشد یا او متعهد به پرداخت معادل آن شود، وجود ندارد. این نوشتار با به چالش کشیدن «عرف انشایی» در برابر «عرف واقعی»، نوآوری تبیینی جدیدی در تشخیص مصادیق شروط خلاف مقتضای عقد ارائه می‌دهد.

دلالت‌های کاربردی و پیامدها بر نظام بانکداری اسلامی

نقد ماهوی راهکارهای صوری در باب ضمان عامل، فراتر از یک بحث نظری محض، چالش‌های جدی و بازنگری‌های بنیادینی را در ساحت اجرایی و نظام بانکداری بدون ربا می‌طلبد. بر اساس یافته‌های این تحقیق، پیامدهای عملیاتی زیر در سطح کلان اقتصادی و بانکی قابل استخراج است:

الف: بازنگری در مدل‌های «تضمین سود» و «صیانت از اصل سرمایه» در حال حاضر، بسیاری از ابزارهای بانکی در قالب عقود مشارکتی (نظیر مضاربه و مشارکت مدنی)، با تمسک به همین راهکارهای صوری (مانند شرط تدارک خسارت در ضمن عقد لازم دیگر)، عملاً ریسک سرمایه‌گذاری را به صفر رسانده و ماهیت مشارکت را به «قرض با بهره» نزدیک کرده‌اند. پذیرش استدلال این تحقیق، مستلزم آن است که بانک مرکزی و نهادهای ناظر، در شیوه‌نامه‌های اجرایی خود بازنگری کرده و میان «تضمین حسن اجرای عمل» و «تضمین اصل سرمایه» تفکیک قائل شوند. هرگونه سازوکاری که منجر به حذف کامل ریسک از سمت بانک (مالک) شود، از منظر این تحقیق، مصداق حیل ربا بوده و فاقد اعتبار است.

ب: گذار از بانکداری «وثیقه‌محور» به بانکداری «پروژه‌محور»

یکی از پیامدهای عملیاتی این نقد، ضرورت تغییر استراتژی بانک‌ها از اخذ وثایق سنگین برای پوشش خسارات احتمالی (در قالب شرط تدارک)، به سمت «نظارت دقیق بر توجیه اقتصادی پروژه‌ها» است. اگر بانک بداند که به لحاظ شرعی و قانونی نمی‌تواند به سادگی خسارت را بر ذمه عامل مستقر کند، ناگزیر خواهد بود تا به جای تکیه بر «وثیقه»، بر «کارآمدی پروژه» و «اهلیت عامل» تمرکز کند. این امر منجر به تخصیص بهینه منابع و واقعی شدن اقتصاد مشارکتی می‌گردد.

ج: تفکیک «ضمانت ثالث» از «ضمانت عامل»

بر اساس یافته‌های تحقیق، در حالی که ضمانت خود عامل (حتی با تغییر عنوان) باطل است، استفاده از ابزارهای حمایتی نظیر «بیمه نوسان سرمایه» یا «ضمانت نامه شخص ثالث مستقل» (به شرط عدم بازگشت هزینه‌ها به عامل) به عنوان راهکارهای مشروع مدیریت ریسک معرفی می‌شوند. این تمایز عملیاتی، مسیر قانونی و شرعی صیانت از حقوق مالک را بدون غلتیدن در ورطه ربا، هموار می‌سازد.

د: ارتقای سلامت ساختاری و اعتبار شرعی نظام بانکی

عملیاتی شدن نتایج این تحقیق، منجر به حذف «تناقض درونی» در محصولات بانکی می‌شود. زمانی که بانکداری اسلامی از حیل و راهکارهای صوری فاصله بگیرد، علاوه بر ارتقای مشروعیت فقهی، اعتماد عمومی متدینین و نخبگان به نظام بانکی افزایش یافته و شائبه «صوری بودن عقود» که یکی از بزرگترین موانع جذب سرمایه‌های حلال است، مرتفع می‌گردد.

ه: پیشنهادها و اصلاحی برای سیاست‌گذاران توصیه می‌شود نهادهای قانون‌گذار (شورای فقهی بانک مرکزی و مجلس شورای اسلامی)، با استناد به مبانی نفی حیل، مفادی را به قانون بانکداری بدون ربا بیفزایند که در آن، هرگونه «شرط فعل جبران خسارت» که ماهیت عقد را از «مشارکت» به «تضمین مطلق» تغییر دهد، باطل اعلام گردد. این شفافیت قانونی، مانع از سوءاستفاده‌های احتمالی و انحراف سرمایه‌ها از مجرای تولید واقعی خواهد شد.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم

۲. آبی، فاضل (۱۴۱۷ ه ق). کشف الرموز فی شرح مختصر النافع، (به کوشش علی پناه اشتهاوردی و آقا

حسین یزدی)، چاپ سوم، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

۳. اردبیلی، احمد بن محمد (۱۴۰۳ ه ق). مجمع الفائدة و البرهان فی شرح إرشاد الأذهان، چاپ اول، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۴. اردبیلی، احمد بن محمد (بی تا). زبده البیان فی أحكام القرآن، (به کوشش محمد باقر بهبودی)، چاپ اول، تهران، المكتبة الجعفریة لإحياء الآثار الجعفریة.
۵. اردبیلی، سید عبد الکریم موسوی (۱۴۲۱ ه ق). فقه المضاربه، چاپ اول، قم، مؤسسه النشر لجامعه المفید رحمه الله.
۶. اسماعیل پور قمشه ای، محمد علی (۱۳۹۰ ه ش). النعم السابغات، چاپ اول، قم، منظمه الاوقاف و الشؤون الخیریة. دار الأسوة للطباعة و النشر.
۷. اصفهانی، سید ابو الحسن (۱۴۲۲ ه ق). وسیله النجاة، چاپ اول، قم، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی قدس سره.
۸. اصفهانی، مجلسی اول، محمد تقی (۱۴۰۶ ه ق). روضة المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه، (به کوشش سید حسین موسوی کرمانی، علی پناه اشتهااردی و سید فضل الله طباطبائی)، چاپ دوم، قم، مؤسسه فرهنگي اسلامی کوشانبور.
۹. اصفهانی، مجلسی دوم، محمد باقر بن محمد تقی (۱۴۰۴ ه ق). مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول، (به کوشش سید هاشم رسولی)، چاپ دوم، تهران، دار الکتب الإسلامیة.
۱۰. اصفهانی، مجلسی دوم، محمد باقر بن محمد تقی (۱۴۱۰ ه ق). بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار علیهم السلام، چاپ اول، بیروت، مؤسسه الطبع و النشر.
۱۱. اشتهااردی، علی پناه (۱۴۱۷ ه ق). مدارک العروة، چاپ اول، تهران، دار الأسوة للطباعة و النشر.
۱۲. اسلامی، محمد حسین (۱۳۷۷ ه ش). مضاربه در اسلام، چاپ دوم، قم، بوستان کتاب.
۱۳. ایروانی، باقر (۱۴۲۷ ه ق). دروس تمهیدیة فی الفقه الاستدلالی علی المذهب الجعفری، چاپ دوم، قم، بی جا.

۱۴. بحرانی، آل عصفور، یوسف بن احمد بن ابراهیم (۱۴۰۵ ه ق). الحدائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة، چاپ اول، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۱۵. بروجردی، مصطفی (۱۳۷۴ ه ش). مضاربه از نظر فقهای شیعه، چاپ اول، قم، دار الکتب الاسلامیه.
۱۶. بغدادی، مفید، محمد بن محمد بن نعمان عکبری (۱۴۱۳ ه ق). المقنعة، چاپ اول، قم، کنگره جهانی هزاره شیخ مفید.
۱۷. بهبهانی، محمد باقر بن محمد اکمل (۱۴۱۷ ه ق). حاشیة مجمع الفائدة و البرهان، چاپ اول، قم، مؤسسه العلامة المجدد الوحيد البهبهانی.
۱۸. تبریزی، ابو طالب تجلیل (۱۴۲۱ ه ق). التعليقة الاستدلالية على تحرير الوسيلة، چاپ اول، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی قدس سره.
۱۹. تبریزی، جعفر سبحانی (۱۴۱۶ ه ق). نظام المضاربة فی الشريعة الإسلامية الغراء، چاپ اول، قم، مؤسسه امام صادق علیه السلام.
۲۰. حائری، سید علی بن محمد طباطبایی (۱۴۰۹ ه ق). الشرح الصغير فی شرح مختصر النافع، (به کوشش سید مهدی رجائی)، چاپ اول، قم، انتشارات کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی قدس سره.
۲۱. حائری، سید علی بن محمد طباطبایی (۱۴۱۸ ه ق). ریاض المسائل فی تحقیق الأحكام بالدلائل (ط - الحديثة)، (به کوشش محمد بهره مند، محسن قدیری، کریم انصاری و علی مروارید)، چاپ اول، قم، مؤسسه آل البيت عليهم السلام.
۲۲. حائری، سید کاظم حسینی (بی تا). الفتاوی المنتخبة (مجموعه إجابات فی فقه العبادات و المعاملات)، چاپ اول، قم، بی جا.
۲۳. حائری، سید محمد مجاهد طباطبایی (بی تا). کتاب المناهل، چاپ اول، قم، مؤسسه آل البيت عليهم السلام.

۲۴. حسینی، سید امرالله (۱۳۹۹). چالش تضمین سرمایه در بانکداری اسلامی؛ ملاحظات فقهی، ریشه یابی و راه حل. پژوهشنامه میان رشته ای فقهی، ۳۰۹-۳۳۴.
۲۵. حکیم، سید محسن طباطبایی (۱۴۱۶ ه ق). مستمسک العروة الوثقی، چاپ اول، قم، مؤسسه دار التفسیر.
۲۶. حکیم، سید محسن طباطبایی (۱۴۱۰ ه ق). منهاج الصالحین (المحشی)، چاپ اول، بیروت، دار التعارف للمطبوعات.
۲۷. حلبی، ابن زهره، حمزه بن علی حسینی (۱۴۱۷ ه ق). غنیة النزوع إلى علمی الأصول و الفروع، چاپ اول، قم، مؤسسه امام صادق علیه السلام.
۲۸. حلبی، ابو الصلاح، تقی الدین بن نجم الدین (۱۴۰۳ ه ق). الکافی فی الفقه، (به کوشش رضا استادی)، چاپ اول، اصفهان، کتابخانه عمومی امام امیر المؤمنین علیه السلام.
۲۹. حلّی، ابن ادريس، محمد بن منصور بن احمد (۱۴۱۰ ه ق). السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، چاپ دوم، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۳۰. حلّی، جمال الدین، احمد بن محمد اسدی (۱۴۱۰ ه ق). المقتصر من شرح المختصر، (به کوشش سید مهدی رجائی)، چاپ اول، مشهد، مجمع البحوث الإسلامیة.
۳۱. حلّی، جمال الدین، احمد بن محمد اسدی (۱۴۰۷ ه ق). المذهب البارع فی شرح المختصر النافع، (به کوشش مجتبی عراقی)، چاپ اول، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۳۲. حلّی، حسن بن علی بن داود (۱۴۱۱ ه ق). الجوهرة فی نظم التبصرة، (به کوشش حسین درگاهی)، چاپ اول، تهران، مؤسسه چاپ و نشر وابسته به وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۳۳. حلّی، علامه، حسن بن یوسف بن مطهر اسدی (۱۴۱۰ ه ق). إرشاد الأذهان إلى أحكام الإيمان، (به کوشش فارس حسون)، چاپ اول، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

٣٤. حلّی، علامه، حسن بن یوسف بن مطهر اسدی (١٤١١ هـ ق). تبصره المتعلمین فی أحكام الدین، (به کوشش محمد هادی یوسفی غروی)، چاپ اول، تهران، مؤسسه چاپ و نشر وابسته به وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
٣٥. حلّی، علامه، حسن بن یوسف بن مطهر اسدی (١٤١٤ هـ ق). تذکره الفقهاء (ط - الحدیثه)، چاپ اول، قم، گروه پژوهش مؤسسه آل البیت علیهم السلام.
٣٦. حلّی، علامه، حسن بن یوسف بن مطهر اسدی (١٤٢١ هـ ق). تلخیص المرام فی معرفه الأحكام، (به کوشش هادی قیسی)، چاپ اول، قم، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
٣٧. حلّی، علامه، حسن بن یوسف بن مطهر اسدی (١٣٨١ هـ ق). رجال العلامه الحلّی - خلاصه الأفعال فی معرفه أحوال الرجال، چاپ دوم، نجف اشرف، منشورات المطبعه الحیدریه.
٣٨. حلّی، علامه، حسن بن یوسف بن مطهر اسدی (١٤١٣ هـ ق). قواعد الأحكام فی معرفه الحلال و الحرام، چاپ اول، قم، گروه پژوهش دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
٣٩. حلّی، علامه، حسن بن یوسف بن مطهر اسدی (١٤١٣ هـ ق). مختلف الشیعۀ فی أحكام الشریعۀ، چاپ دوم، قم، گروه پژوهش دفتر انتشارات اسلامی.
٤٠. حلّی، فخر المحققین، محمد بن حسن بن یوسف (١٣٨٧ هـ ق). إیضاح الفوائد فی شرح مشکلات القواعد، (به کوشش سید حسین موسوی کرمانی، علی پناه اشتهااردی و عبدالرحیم بروجردی)، چاپ اول، قم، مؤسسه اسماعیلیان.
٤١. حلّی، محقق، نجم الدین، جعفر بن حسن (١٤١٨ هـ ق). المختصر النافع فی فقه الإمامیه، چاپ ششم، قم، مؤسسه المطبوعات الدینیّه.
٤٢. حلّی، محقق، نجم الدین، جعفر بن حسن (١٤٠٨ هـ ق). شرائع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام، (به کوشش عبد الحسین محمد علی بقال)، چاپ دوم، قم، مؤسسه اسماعیلیان.
٤٣. حلّی، محقق، نجم الدین، جعفر بن حسن (١٤١٢ هـ ق). نکت النهایه - النهایه و نکتها، چاپ اول، قم، گروه پژوهش دفتر انتشارات اسلامی.

۴۴. حلّی، مقداد بن عبد الله سیوری (۱۴۲۵ ه ق). کنز العرفان فی فقه القرآن، چاپ اول، قم، انتشارات مرتضوی.
۴۵. حلّی، مقداد بن عبدالله سیوری (۱۴۰۴ ه ق). التنقیح الرائع لمختصر الشرائع، (به کوشش سید عبد اللطیف حسینی کوه کمری)، چاپ اول، قم، انتشارات کتابخانه آیة الله مرعشی نجفی - ره.
۴۶. حلّی، نجم الدین جعفر بن زهدری (۱۴۲۸ ه ق). ایضاح ترددات الشرائع، (به کوشش سید مهدی رجایی)، چاپ دوم، قم، انتشارات کتابخانه آیة الله مرعشی نجفی - ره.
۴۷. حلّی، یحیی بن سعید (۱۴۰۵ ه ق). الجامع للشرائع، (زیر نظر شیخ جعفر سبحانی)، چاپ اول، قم، مؤسسه سید الشهداء العلمیه.
۴۸. خامنه‌ای، سید علی بن جواد حسینی (۱۴۲۴ ه ق). أجوبة الاستفتاءات، چاپ اول، قم، دفتر معظم له.
۴۹. خرازی، سید محسن (۱۳۸۵ ه ش). پژوهشی پژوهشی در اقسام بانک و احکام آن. مجله فقه اهل البیت، جلد ۴۶.
۵۰. خرازی، سید محسن (۱۳۸۵ ه ش). پژوهشی در اقسام بانک و احکام آن. مجله فقه اهل البیت، جلد ۴۵.
۵۱. خراسانی، محمود بن عبد السلام تربتی شهابی (۱۴۱۷ ه ق). ادوار فقه، چاپ پنجم، تهران، سازمان چاپ و انتشارات.
۵۲. خمینی، سید روح الله موسوی (۱۴۲۲ ه ق). استفتاءات، چاپ پنجم، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۵۳. خمینی، سید روح الله موسوی (۱۴۲۴ ه ق). توضیح المسائل (محشّی)، (به کوشش سید محمد حسین بنی هاشمی خمینی)، چاپ هشتم، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

۵۴. خمینی، سید روح الله موسوی (۱۴۰۴ ه ق). زبده الأحكام، چاپ اول، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی.
۵۵. خوئی، سید ابو القاسم موسوی (۱۴۱۶ ه ق). صراط النجاة (المحشى)، چاپ اول، قم، مکتب نشر المنتخب.
۵۶. خوئی، سید ابو القاسم موسوی (۱۴۰۹ ه ق). مبانی العروة الوثقی، چاپ اول، قم، منشورات مدرسه دار العلم - لطفی.
۵۷. خوئی، سید ابو القاسم موسوی (۱۴۱۸ ه ق). موسوعة الإمام الخوئی، چاپ اول، قم، مؤسسه إحياء آثار الإمام الخوئی ره.
۵۸. خوئی، سید ابو القاسم موسوی (۱۴۱۰ ه ق). منهاج الصالحین، چاپ بیست و هشت، قم، نشر مدينة العلم.
۵۹. دزفولی، مرتضی بن محمد امین انصاری (۱۴۱۵ ه ق). کتاب المكاسب المحرمة و البيع و الخيارات، چاپ اول، قم، کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری.
۶۰. دزفولی، مرتضی بن محمد امین انصاری (۱۴۲۱ ه ق). صیغ العقود و الإیقات، چاپ اول، قم، مجمع اندیشه اسلامی.
۶۱. دیلمی، سلار، حمزه بن عبد العزيز (۱۴۰۴ ه ق). المراسم العلویة و الأحكام النبویة فی الفقه الإمامی، چاپ اول، قم، منشورات الحرمین.
۶۲. راوندی، قطب الدین، سعید بن عبدالله (۱۴۰۵ ه ق). فقه القرآن، چاپ دوم، قم، انتشارات کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی.
۶۳. روحانی، محمد صادق (۱۴۲۹ ه ق). منهاج الفقاهه، چاپ پنجم، قم، انوار الهدی.
۶۴. سبزواری، سید عبد الأعلى (بی تا). جامع الأحكام الشرعیة، چاپ نهم، قم، مؤسسه المنار.
۶۵. سبزواری، سید عبد الأعلى (۱۴۱۳ ه ق). مهذب الأحكام فی بیان الحلال و الحرام، چاپ چهارم، قم، مؤسسه المنار - دفتر حضرت آیه الله.

۶۶. سبزواری، علی مؤمن قمی (۱۴۲۱ ه ق). جامع الخلاف و الوفاق بین الإمامیه و بین أئمة الحجاز و العراق، چاپ اول، قم، زمینه سازان ظهور امام عصر علیه السلام.
۶۷. سبزواری، محقق، محمد باقر بن محمد مؤمن (۱۴۲۳ ه ق). کفایة الأحكام، چاپ اول، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۶۸. سیستانی، سید علی حسینی (۱۴۱۶ ه ق). الفتاوی المیسره، چاپ اول، قم، دفتر حضرت آیه الله سیستانی.
۶۹. سیستانی، سید علی حسینی (۱۴۲۲ ه ق). المسائل المنتخبه، چاپ نهم، قم، دفتر حضرت آیه الله سیستانی.
۷۰. سیفی، علی اکبر (۱۳۹۳ ه ش). حلقات الفقه الفعال: سلسله بحثهای استدلالی فقهی در مسائل مستحدثه، چاپ اول، قم، بوستان کتاب.
۷۱. سیفی، علی اکبر (۱۴۳۰ ه ق). فقه الربا (دلیل تحریر الوسیله للإمام الخمینی قدس سره)، چاپ اول، تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).
۷۲. شوشتری، محمد تقی (۱۴۰۶ ه ق). النجعة فی شرح اللمعة، چاپ اول، تهران، کتابفروشی صدوق.
۷۳. شیرازی، ناصر مکارم (۱۳۸۰ ه ش). الربا و البنك الاسلامی، چاپ اول، قم، مدرسه الامام علی بن ابی طالب (ع).
۷۴. شیرازی، ناصر مکارم (۱۴۲۷ ه ق). استفتاءات جدید، (به کوشش ابو القاسم علیان نژادی)، چاپ دوم، قم، انتشارات مدرسه امام علی بن ابی طالب علیه السلام.
۷۵. شیرازی، ناصر مکارم (۱۴۲۷ ه ق). دائرة المعارف فقه مقارن، چاپ اول، قم، مدرسه الامام علی بن ابی طالب (ع).
۷۶. صدر، سید محمد باقر (۱۳۸۵ ه ش). اقتصادنا، چاپ اول، قم، مکتب الإعلام الإسلامی - فرع خراسان.

٧٧. صدر، شهيد سيد محمد (١٤٢٠ هـ ق). ما وراء الفقه، چاپ اول، بيروت، دار الأضواء للطباعة و النشر و التوزيع.
٧٨. صدر، محمد باقر (١٤٢٦ هـ ق). البنك اللاربوى فى الاسلام، چاپ اول، قم، انتشارات دار الصدر.
٧٩. صيمرى، مفلح بن حسن (١٤٠٨ هـ ق). تلخيص الخلاف و خلاصه الاختلاف - منتخب الخلاف، چاپ اول، قم، انتشارات كتابخانه آيه الله مرعشى نجفى.
٨٠. صيمرى، مفلح بن حسن (١٤٢٠ هـ ق). غايه المرام فى شرح شرائع الإسلام، (به كوشش جعفر كوثرانى عاملی)، چاپ اول، بيروت، دار الهدى.
٨١. طباطبايى حكيم، محمد سعيد (بى تا). مصباح المنهاج المزارعه و المساقاه، چاپ اول، قم، دار الهلال.
٨٢. طباطبايى يزدى، سيد محمد كاظم (١٤٢٨ هـ ق). العروه الوثقى مع تعليقات، (به كوشش ناصر مكارم شيرازى)، چاپ اول، قم، مدرسه الامام على بن ابى طالب (ع).
٨٣. طبرسى، امين الإسلام، فضل بن حسن (١٤١٠ هـ ق). المؤلف من المختلف بين أئمة السلف، چاپ اول، مشهد، مجمع البحوث الإسلاميه.
٨٤. طرابلسى، ابن براج، قاضى عبد العزيز - طوسى، ابو جعفر، محمد بن حسن (١٤١١ هـ ق). جواهر الفقه، چاپ اول، قم، دفتر انتشارات اسلامى وابسته به جامعه مدرسين حوزه علميه قم.
٨٥. طوسى، ابو جعفر، محمد بن حسن (١٣٩٠ هـ ق). الاستبصار فيما اختلف من الأخبار، چاپ اول، تهران، دار الكتب الإسلاميه.
٨٦. طوسى، ابو جعفر، محمد بن حسن (١٣٨٧ هـ ق). المبسوط فى فقه الإماميه، (به كوشش سيد محمد تقى كشفى)، چاپ سوم، تهران، المكتبة المرتضويه لإحياء الآثار الجعفريه.
٨٧. طوسى، ابو جعفر، محمد بن حسن (١٤٠٠ هـ ق). النهايه فى مجرد الفقه و الفتاوى، چاپ دوم، بيروت، دار الكتاب العربى.

۸۸. طوسی، ابو جعفر، محمد بن حسن (۱۴۰۷ ه ق). تهذیب الأحكام، چاپ چهارم، تهران، دار الکتب الإسلامیة.
۸۹. عاملی، حرّ، محمد بن حسن (۱۴۰۹ ه ق). تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة، چاپ اول، قم، گروه پژوهش مؤسسه آل البيت عليهم السلام.
۹۰. عاملی، سید جواد بن محمد حسینی (۱۴۱۹ ه ق). مفتاح الكرامة فی شرح قواعد العلامة (ط - الحدیث)، چاپ اول، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۹۱. عاملی، شهید اول، محمد بن مکی (۱۴۱۰ ه ق). اللمعة الدمشقیة فی فقه الإمامیة، (به کوشش محمد تقی مروارید و علی اصغر مروارید)، چاپ اول، بیروت، دار التراث - الدار الإسلامیة.
۹۲. عاملی، شهید ثانی، زین الدین بن علی (۱۴۲۲ ه ق). حاشیة الإرشاد، چاپ اول، قم، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
۹۳. عاملی، شهید ثانی، زین الدین بن علی (۱۴۱۳ ه ق). مسالك الأفهام إلى تنقیح شرائع الإسلام، چاپ اول، قم، گروه پژوهش مؤسسه معارف اسلامی.
۹۴. کاشانی، فیض، محمد محسن ابن شاه مرتضی (۱۴۱۸ ه ق). النخبة فی الحکمة العملیة و الأحكام الشرعیة، چاپ دوم، تهران، مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی.
۹۵. کاشانی، فیض، محمد محسن ابن شاه مرتضی (۱۴۰۶ ه ق). الوافی، چاپ اول، اصفهان، کتابخانه امام أمير المؤمنين علی علیه السلام.
۹۶. کاشانی، فیض، محمد محسن ابن شاه مرتضی (بی تا). مفاتیح الشرائع، چاپ اول، قم، انتشارات کتابخانه آیة الله مرعشی نجفی.
۹۷. کلینی، ابو جعفر، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ ه ق). الکافی (ط - الإسلامیة)، چاپ چهارم، تهران، دار الکتب الإسلامیة.
۹۸. کیدری، قطب الدین، محمد بن حسین (۱۴۱۶ ه ق). إصباح الشیعة بمصباح الشریعة، (به کوشش ابراهیم بهادری مراغی)، چاپ اول، قم، مؤسسه امام صادق علیه السلام.

۹۹. گیلانی، میرزای قمی، ابو القاسم بن محمد حسن (۱۴۱۳ ه ق). جامع الشتات فی أجوبة السؤالات، چاپ اول، تهران، مؤسسه کیهان.
۱۰۰. لنکرانی، محمد فاضل موحدی (۱۴۲۵ ه ق). تفصیل الشریعة فی شرح تحریر الوسيلة - المضاربة، چاپ اول، قم، مرکز فقه ائمه اطهار علیهم السلام.
۱۰۱. لنکرانی، محمد فاضل موحدی (۱۴۲۲ ه ق). الأحكام الواضحة، چاپ چهارم، قم، مرکز فقه ائمه اطهار علیهم السلام.
۱۰۲. محسنی، محمد آصف (۱۳۸۲ ه ش). الضمانات الفقهيّة و أسبابها، چاپ اول، قم، پیام مهر.
۱۰۳. مصطفوی، سید محمد کاظم (۱۴۲۱ ه ق). القواعد - مائة قاعدة فقهية، چاپ چهارم، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۱۰۴. نراقی، مولی احمد بن محمد مهدی (۱۴۲۵ ه ق). الحاشیة علی الروضة البهیة، (به کوشش رضا استادی و محسن احمدی)، چاپ اول، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۱۰۵. نوری، محدث، میرزا حسین (۱۴۰۸ ه ق). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، چاپ اول، بیروت، گروه پژوهش مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
۱۰۶. هاشمی شاهرودی، سید محمود (۱۳۷۴ ه ش). ضمان کاهش ارزش پول، مجله فقه اهل بیت، جلد ۲.
۱۰۷. یزدی، سید محمد کاظم طباطبایی (۱۴۲۲ ه ق). العروة الوثقی مع تعالیک الإمام الخمینی، چاپ اول، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی قدس سره.
۱۰۸. یوسفی، احمد علی (۱۳۸۱ ه ش). ربا و تورم (بررسی تطبیقی جبران کاهش ارزش پول)، چاپ اول، تهران، مرکز نشر آثار پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۱۰۹. یوسفی، احمد علی (۱۳۸۱ ه ش). بررسی فقهی نظریه‌های جبران کاهش ارزش پول. مجله فقه اهل بیت، جلد ۳۱.

